
A N N A L E S
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. XLIX, 1

SECTIO H

2015

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Katedra Podstaw Marketingu

MIROSLAWA PLUTA-OLEARNIK

e-mail: miroslawa.pluta-olearnik@ue.wroc.pl

*Usługi kształcenia na poziomie wyższym
– modele i czynniki rozwoju*

The higher education services – models and development conditions

Słowa kluczowe: usługi, kształcenie, szkoła wyższa, modele, czynniki rozwoju

Keywords: services, education, university, models, development conditions

Wstęp

Problematyka artykułu obejmuje zagadnienia funkcjonowania i rozwoju usług kształcenia na poziomie wyższym. Celem pracy jest identyfikacja stosowanych modeli zarządzania w sektorze szkół wyższych w świecie i na tym tle dokonanie oceny warunków funkcjonowania i rozwiązań przyjętych w polskim szkolnictwie wyższym. W części pierwszej omówiono podstawowe modele funkcjonowania szkół wyższych w USA i Europie, zwracając uwagę na rolę rynku, władz i środowiska akademickiego. W drugiej części dokonano analizy wpływu czynników ekonomicznych, rynkowych i społecznych na model kształcenia na poziomie wyższym w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Rozważania przeprowadzono na podstawie literatury polskiej i zagranicznej, dostępnych raportów i publikacji statystycznych. W zakończeniu wskazano aktualne wyzwania dla sektora szkolnictwa wyższego w Polsce.

1. Odmienność modeli funkcjonowania szkół wyższych

Szkolnictwo wyższe zarówno w Polsce, jak i innych krajach europejskich intensywnie ewoluje. Uczelnie, obok realizacji celów naukowych i dydaktycznych, coraz aktywniej wspierają rozwój innowacji oraz pełnią funkcję integratorów różnych środowisk w regionie. Jeśli spojrzymy na czołowe szkoły wyższe na świecie, to zauważymy, że różnią się one między sobą rozwiązaniami organizacyjnymi i strukturą, ale łączy je to, że w znaczącym stopniu przyczyniają się do postępu cywilizacyjnego, prowadząc przełomowe badania i nauczając innowacyjnych treści. Charakteryzuje je również duży stopień internacjonalizacji kadry, studentów i badań naukowych. Do porównań międzynarodowych systemów szkolnictwa wyższego, ich analizy i oceny oraz konceptualizacji reform służy model szkolnictwa wyższego. W literaturze przedmiotu funkcjonuje kilka takich teoretycznych modeli. Do najczęściej spotykanych zalicza się model Clarka, model van Voughta i model Brauna i Merriena. Znany badacz tego sektora, J. Thieme, definiuje model szkolnictwa wyższego jako uproszczony i wyidealizowany opis istniejących lub postulatywnych rozwiązań w zakresie preferencji społecznych i politycznych, relacji uczelni z władzami państwowymi oraz roli rynku. W jego opinii powinien on obejmować całość mechanizmów formalnych i praktycznych oraz relacji na poziomie ministerstwa i uczelni [Thieme, 2009, s. 45].

Pierwszym ze wspomnianych modeli jest **wieloczynnikowy model Burтона Clarka** (nazywany inaczej trójkątem wpływów Clarka). Clark koncentruje się na wpływie państwa, rynku oraz kadry profesorskiej na kształt uczelni wyższych i system szkolnictwa wyższego, który, według niego, w danym kraju może być zdominowany przez wpływ jednego z trzech czynników, co wyraża się w następujących trzech rozwiązaniach:

- 1) model rynkowy – charakterystyczny dla krajów anglosaskich,
- 2) model z przewagą władzy państwowej (biurokratyczny) – francuski,
- 3) model oligarchii akademickiej (humboldtowski) – niemiecki [Thieme, 2009, s. 47].

Model rynkowy jest charakterystyczny dla systemu angielskiego. Szkoły wyższe mają całkowitą autonomię w zakresie zarządzania uczelnią, które ma charakter menedżerski. Placówki konkurują o najlepszych profesorów, studentów i pieniądze. Wzmacniają współpracę z otoczeniem, poszukują nowych źródeł finansowania działalności, dążą do wykorzystania wiedzy i umiejętności w celu komercjalizacji. Państwo tylko w minimalnym zakresie ingeruje w działalność uczelni poprzez niezbędne regulacje prawne. Natomiast rola oligarchii akademickiej jest drugorzędna i podporządkowana realizacji celów szkoły w wymiarze rynkowym.

Model z przewagą władzy państwowej zakłada dużą rolę państwa i ograniczony wpływ rynku i oligarchii akademickiej. Państwo, jako organ finansujący działalność uczelni, mocno ingeruje w jej funkcjonowanie. Reguluje wydatkowanie publicznych pieniędzy, ale również wpływa na kierunki studiów i programy nauczania, przyjęcia na studia, egzaminy. Kształtuje strukturę organizacyjną, podejmuje decyzje inwe-

stycyjne oraz decyduje o wynagrodzeniach kadry akademickiej i administracyjnej. Autonomia w takim modelu szkolnictwa wyższego jest mocno ograniczona.

Opisany wyżej model biurokratyczny do niedawna funkcjonował we Francji. Jednak na mocy przyjętej w 2007 roku ustawy szkołom wyższym nadano autonomię w zakresie budżetu i zarządzania kadrami oraz wprowadzono zachęty finansowe za współpracę uczelni z władzami lokalnymi i przedsiębiorstwami.

Natomiast w **modelu oligarchii akademickiej** główny wpływ na kształt szkolnictwa wyższego ma środowisko akademickie. Państwo zapewnia ramy prawne i finansowanie, jednak o nauczaniu, kierunkach badań i alokacji środków decydują profesorowie, którzy mają znaczny zakres autonomii. Dysponują oni silną reprezentacją w ciałach doradczych i komisjach eksperckich zajmujących się kwestiami szkolnictwa wyższego na poziomie rządowym i ustawodawczym [*Analiza strategii...*, 2010, s. 105]. Model ten jako główny funkcjonuje jeszcze tylko w Niemczech, ponieważ jest głęboko osadzony w tradycji.

Odnosząc opisane modele do polskiego szkolnictwa wyższego, należy stwierdzić, że mamy do czynienia ze wzorcem mieszanym. W sektorze publicznym stosowane rozwiązania zbliżone są do modelu oligarchii akademickiej, natomiast w niepublicznym – do modelu rynkowego.

Tabela 1. Sprawowanie nadzoru zewnętrznego w modelach kontynentalnym i anglosaskim

Kryterium	Model kontynentalny	Model anglosaski
Nadzór i kontrola	Bezpośrednia kontrola	Pośredni nadzór
Właściciel majątku uczelni	Państwo	Uczelnia
Ramy prawne/procedury	Szczegółowe	Ogólne
Kontrola jakości	Sterowana przez państwo	Prywatny sektor
Decyzje w zakresie kształcenia i badań	Państwo i uczelnia	Uczelnia
Źródło funduszy	Głównie państwowe	Z wielu źródeł
Podmiot nadzoru	Ministerstwo	Rada nadzorcza
Zarząd mianowany lub wybrany przez	Ministerstwo	Kolegium elektorskie
Rola zarządu	Wykonuje decyzje	Podejmuje decyzje
Administracja	Wykonuje decyzje	Podejmuje decyzje
Polityka zatrudnienia i płac	Właściciel	Uczelnia
Stopnie naukowe nadaje	Państwo	Uczelnia

Źródło: [van Vought, 1989, za: Thieme, 2009, s. 50–51].

Kolejnym modelem szkolnictwa wyższego, przedstawionym w 1989 roku, jest **jednoczynnikowy model van Voughta** [Thieme, 2009, s. 50]. Według Fransa van

Voughta czynnikiem dominującym jest rola władzy zewnętrznej w stosunku do uczelni, która może mieć charakter bezpośredniej kontroli lub pośredniego nadzoru, co w efekcie odzwierciedlają dwa rozwiązania: kontynentalne i anglosaskie. Model kontynentalny charakteryzuje się tym, że władza zewnętrzna sprawuje nad uczelnią bezpośrednią kontrolę, natomiast w modelu anglosaskim państwo określa tylko ramy prawne funkcjonowania placówki, pozostawiając uczelniom całkowitą autonomię. Sposób sprawowania nadzoru zewnętrznego został szczegółowo zaprezentowany w tabeli 1.

Ostatnie z wyróżnionych rozwiązań to **model Brauna i Merriena**, którzy zaproponowali dalsze rozwinięcie modelu Clarka, ale na podstawie cech ustroju uczelni, a nie cech jej autonomii. Wyszczególnili trzy czynniki określające ten wzorzec:

- 1) siła bezpośredniego nakazowo-materialnego oddziaływania państwa na szkoły wyższe (kryterium **wpływ państwa**: duży–mały),
- 2) sposoby pośredniego prawno-proceduralnego oddziaływania państwa (kryterium **regulacja prawna**: ścisła–luźna),
- 3) politycznie obowiązujący system wartości wyznaczający cele wyższego wykształcenia (kryterium **system wartości**: kulturowy–usługowy). Wykształcenie może mieć charakter kulturowy, co oznacza poszerzanie wiedzy służącej rozwojowi społeczeństwa i elit, lub usługowy, czyli odnoszący się do wkładu w rozwój gospodarczy i społeczny kraju [Thieme, 2009, s. 51].

Istnieje osiem kombinacji tych czynników, za pomocą których teoretycznie można zbudować osiem modeli szkolnictwa wyższego. Klasyfikacja autorstwa Brauna i Merriena została przedstawiona w tabeli 2.

Tabela 2. Klasyfikacja systemów szkolnictwa wyższego wg Brauna i Merriena

Model	Wpływ państwa*	Regulacje prawne**	System wartości***	Nazwa	Obszar występowania
1.	M	L	K	kolegialny	średniowieczna Europa
2.	M	L	U	rynkowy	USA
3.	M	S	K	biurokratyczno-oligarchiczny	Niemcy, RP
4.	M	S	U	etatystyczny	Francja
5.	D	L	K	–	nie występuje
6.	D	L	U	nowo menedżerski	kraje anglosaskie, skandynawskie, Holandia
7.	D	S	K	–	nie występuje
8.	D	S	U	planistyczny	Kuba, Korea Płn.

Legenda: * D – duży, M – mały. ** Ś – ścisła, L – luźna. *** K – kulturowy, U – usługowy.

Źródło: [Thieme, 2009, s. 53].

Z analizy teoretycznej wynika, że najnowsze trendy w obszarze funkcjonowania szkół wyższych kluczowych gospodarek świata wiążą się z modelami o cechach rynkowych, przy jednoczesnym odejściu od rozwiązań z przewagą władzy państwowej (tzw. biurokratycznych). Działające obecnie w poszczególnych krajach modele szkolnictwa wyższego nie mają charakteru idealnego, a raczej mieszany, uwzględniając kilka różnych wariantów modeli teoretycznych. Są one również efektem wyborów politycznych, uwarunkowań związanych z wartościami dominującymi w danej kulturze, funkcjami i celami przypisywanymi szkolnictwu wyższemu. Przykładem takich tendencji zmian jest szkolnictwo wyższe w Polsce, które na przełomie XX i XXI wieku podlegało komercjalizacji i urynkowieniu oraz przybrało charakter masowy, co doskonale obrazują współczynniki skolaryzacji brutto (58,1) oraz netto (40,2) [*Szkoły wyższe...*, 2013, s. 30]. Warto więc przyjrzeć się czynnikom ekonomicznym, rynkowym i społecznym, które wywołały te zjawiska w Polsce, a także zdeterminują usługi kształcenia na poziomie wyższym w przyszłości.

2. Czynniki ekonomiczno-rynkowe

Badacze zwracają uwagę na rolę nauki i kształcenia we wzroście gospodarczym, a co za tym idzie na potrzebę rozwoju szkolnictwa. Zdaniem J. Fazlagicia edukacja jest sektorem gospodarki, który stanowi coraz istotniejszy składnik PKB wielu krajów, takich jak Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Niemcy czy Szwajcaria. Podkreśla on, że edukacja staje się nie tylko „emanacją wartości”, ale także ulega komercjalizacji i urynkowieniu [Fazlagić, 2011, s. 176]. W Polsce uwarunkowania ekonomiczno-rynkowe działalności szkół wyższych wyznaczone są przez takie czynniki szczegółowe, jak:

- 1) wydatki publiczne na szkolnictwo wyższe,
- 2) silna konkurencja w sektorze szkolnictwa wyższego,
- 3) poziom i stabilność dochodów społeczeństwa,
- 4) skłonność do inwestowania w edukację.

Omawiając pierwszy czynnik, należy rozważyć **nakłady finansowe** na szkolnictwo wyższe, ponieważ zgodnie z art. 70 ust. 2 Konstytucji RP nauka w polskich szkołach publicznych jest bezpłatna. Dostęp do darmowych studiów w uczelni publicznej podlega jednak ograniczeniom, uwzględnia bowiem realne możliwości finansów publicznych państwa. Od lat obserwujemy, że nakłady na szkolnictwo wyższe są niewystarczające w stosunku do potrzeb, co zmusza uczelnie do zmiany sposobu zarządzania. Wprowadzenie mechanizmu rynkowego do sektora szkolnictwa wyższego w Polsce spowodowało, że placówki zaczęły dostosowywać swoje działania do wymogów rynkowych. W rezultacie w drugiej połowie lat 90. XX wieku odnotowano znaczny wzrost liczby nowych uczelni oraz liczby studentów, co przyczyniło się do dyskusji na temat zasadności traktowania szkół wyższych jako podmiotu o orientacji rynkowej, sięgającego po rozwiązania typowe dla organizacji biznesowych.

Kolejnym decydującym czynnikiem ekonomiczno-rynkowym wywierającym wpływ na szkolnictwo wyższe w Polsce jest **silna konkurencja** w tym sektorze. Według dostępnych publicznych danych statystycznych w Polsce w roku akademickim 2012/2013 funkcjonowały 453 szkoły wyższe, w tym 132 publiczne oraz 321 niepublicznych [*Szkoły wyższe...*, 2013, s. 31]. Natomiast w kolejnym roku akademickim, 2013/2014, liczba uczelni uległa niewielkiemu zmniejszeniu, do 438 (tj. o 3,3%). Mając na uwadze jednoczesny spadek liczby studiujących, z 1 677 tysięcy w roku akademickim 2012/2013 do 1 550 tysięcy w roku 2013/2014 (czyli o 7,6%), tendencja polegająca na likwidacji lub przekształcaniach polskich uczelni będzie się pogłębiała [Mały Rocznik Statystyczny, 2014, s. 240–243]. Obecnie placówki te w Polsce nadal działają na bardzo „zatłoczonym” rynku. Obserwując rynek edukacji wyższej w ostatniej dekadzie, można dostrzec, że uczelnie coraz mocniej walczą o studenta i wykorzystują w tym celu coraz bardziej profesjonalne narzędzia marketingowe. Jednak uogólniając, można wskazać dwa podstawowe obszary konkurencji na rynku szkół wyższych, a mianowicie:

- w obszarze kształcenia: uczelnia–inne uczelnie,
- w obszarze badań i innowacji: uczelnia–inne uczelnie i placówki naukowo-badawcze [Pluta-Olearnik, 2009, s. 19–21].

W pierwszym obszarze wymienić można następujące kierunki działań konkurencyjnych: rozszerzanie profilu kształcenia, oferowanie nowych kierunków i specjalizacji studiów, realizacja określonych strategii konkurowania (strategia nisz rynkowych, strategia niskich cen lub strategia dywersyfikacji usług edukacyjnych). Natomiast w dziedzinie badań i innowacji konkurencja polega na pozyskiwaniu publicznych środków finansowych na badania, a także na sprzedaży prac i usług badawczych różnym instytucjom i przedsiębiorstwom [*Szkoły wyższe...*, 2013, s. 21].

Omawiając czynniki ekonomiczno-rynkowe, należy podkreślić, że na rynek usług edukacyjnych szkół wyższych w Polsce wpływ mają też poziom i stabilność dochodów społeczeństwa oraz **skłonność do inwestowania w edukację**, wynikająca z zapotrzebowania rynku pracy. Wielkość środków pieniężnych posiadanych przez gospodarstwa domowe kształtuje strukturę wydatków. Należy tu zauważyć, że studia w Polsce są w większym stopniu niż w innych krajach finansowane ze środków indywidualnych. Według dostępnej publicznej statystyki w roku 2012 uczelnie publiczne 15,5% przychodów uzyskiwały z opłat za działalność dydaktyczną, a niepubliczne – odpowiednio 85% przychodów, odpłatnie kształcąc blisko milion studentów i słuchaczy w Polsce [*Szkoły wyższe...*, 2013, s. 186].

Oceniając wpływ powyższych czynników ekonomiczno-rynkowych, należy stwierdzić, że znacząco kształtują one działalność szkół wyższych w Polsce, wymuszając większą otwartość na otoczenie, zdobycie umiejętności skutecznego funkcjonowania na rynku i stosowania biznesowych metod zarządzania, np. finansami.

3. Czynniki społeczne

Niezmiernie istotnym czynnikiem o charakterze społecznym, który znacząco oddziałuje na funkcjonowanie rynku usług kształcenia na poziomie wyższym, są **tendencje demograficzne**. Według prognozy Głównego Urzędu Statystycznego liczba ludności w Polsce znajduje się w trendzie spadkowym, co wpływa na strukturę społeczeństwa – zmniejsza się również liczebność grupy wiekowej 19–24 lata. Odbija się to na populacji studentów (w roku 2012/2013 w Polsce studiowało 9% osób w wieku 19–24, podczas gdy w 2013/2014 ich udział zmniejszył się do 8,2% [Mały Rocznik Statystyczny, 2014, s. 244]).

W praktyce oznacza to w kolejnych latach zdecydowany spadek popytu na usługi edukacyjne na uczelniach. Można sądzić, że nastąpi również ograniczenie wydatków publicznych na szkolnictwo wyższe – w efekcie zmian dotyczących struktury wiekowej Polaków. Będzie przybywało ludności w wieku powyższej 65 lat, co wiąże się ze wzrostem wydatków z budżetu państwa na usługi medyczne, farmakoterapię, renty i emerytury, w sytuacji gdy wpływy na fundusz zdrowotny będą coraz mniejsze. Dla uczelni jest to ważny sygnał, aby racjonalizować koszty działalności edukacyjnej.

Niezwykle istotne uwarunkowanie społeczne mające wpływ na funkcjonowanie szkół wyższych w Polsce dotyczy obecnie zjawiska bezrobocia wśród absolwentów uczelni. Brak miejsc pracy dla nich nie oddziałuje motywująco na sam proces kształcenia. Sytuacja młodych ludzi na rynku pracy zarówno w Polsce, jak i w innych krajach europejskich jest bardzo trudna. Bezrobocie wśród osób w wieku 25–29 lat rośnie i obecnie określający je wskaźnik w tej grupie w Polsce kształtuje się na poziomie 13,1%. Jest on nieco wyższy od średniej OECD (10,2%). Największe bezrobocie w tej grupie wiekowej w Europie odnotowują Hiszpania (32,2%) i Grecja (37,5%) [OECD, 2012]. Na stosunkowo niski, na tle innych krajów, poziom bezrobocia w Polsce ma duża skłonność młodych Polaków do podejmowania pracy za granicą – obecna migracja zarobkowa znacznie różni się od wcześniejszej, gdyż dotyczy głównie osób młodych, w wieku od 18 do 35 lat, bezdzietnych, stanu wolnego, wykształconych (z dobrą znajomością języków obcych), niemogących podjąć w kraju pracy, również w wyuczonym zawodzie. Na to zjawisko mają wpływ polityka migracyjna Polski oraz krajów stanowiących cel wyjazdu zarobkowego. Migracja silnie zależy od sytuacji na rynku pracy, sytuacji rodzinnej oraz indywidualnych warunków materialnych gospodarstwa domowego.

Podsumowując rozważania na temat wpływu czynników społecznych na funkcjonowanie szkół wyższych w Polsce, warto zwrócić uwagę na jeden z ciekawszych nurtów badań nad szkolnictwem wyższym, jakim jest społeczna odpowiedzialność uczelni. Aby przetrwać w burzliwym otoczeniu, placówki te muszą dostosować się do wartości i oczekiwań społeczeństwa, identyfikować się z jego celami i aspiracjami, w tym podejmować np. takie inicjatywy jak wspieranie edukacji dzieci, akcji charytatywnych, sportu, kultury i sztuki, działania na rzecz własnych pracowników i studentów oraz rozwoju społeczeństwa informacyjnego i informatyzacji [Geryk, 2010, s. 131].

Powyższy nurt badań dowodzi, że uczelnie coraz wyraźniej wsłuchują się w potrzeby otoczenia, odgrywają ważną rolę w życiu gospodarczym i społecznym regionu i kraju, odpowiadają za kształtowanie kapitału ludzkiego i wytwarzanie wiedzy.

Uogólniając, należy stwierdzić, że wyzwania stojące przed szkołami wyższymi w Polsce w nadchodzących latach dotyczą:

- sposobu zarządzania tymi podmiotami (zwłaszcza finansami),
- silnej konkurencji (na rynku polskim nadal działa ponad 430 uczelni),
- niekorzystnych zmian demograficznych, silnie ograniczających kolejne naboru na studia (w ciągu najbliższej dekady liczba studentów w Polsce może się obniżyć do 1,25 mln) [<http://polska.newsweek.pl>, 2014].

Zakończenie

Podsumowując rozważania na temat współczesnych uwarunkowań działalności szkół wyższych w Polsce, należy stwierdzić, że uczelnie te funkcjonują w złożonym i dynamicznym środowisku, podlegają działaniu różnorodnych czynników ekonomicznych, rynkowych i społecznych. Ponadto coraz silniejsze są tendencje do uprzątnienia wielu kierunków studiów celem lepszego przygotowania ich absolwentów do pracy zawodowej. Wszystko to sprawia, że przyszłość polskich uczelni jest silnie uzależniona od ich sprawności działania w aspekcie zarządczym, rynkowym i społecznym. Wydaje się, że coraz wyraźniej dostrzegają one, że mimo wsparcia w postaci finansowania publicznego muszą dążyć do bardziej racjonalnego gospodarowania posiadanymi zasobami i budowania silnej pozycji na rynku edukacji wyższej.

Bibliografia

1. *Analiza strategii, modeli działania oraz ścieżek ewolucji wiodących szkół wyższych na świecie. Raport z badania*, Politechnika Warszawska, Warszawa 2010, <http://www.akademickiemazowsze2030.pl> (dostęp: 30.09.2014).
2. Fazłagić J., *Edukacja na rzecz gospodarki opartej na wiedzy w Polsce – diagnoza i kierunki działań*, [w:] B. Poskrobko (red.), *Gospodarka oparta na wiedzy: materiały do studiowania*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2011.
3. Geryk M., *Spoleczna odpowiedzialność uczelni w percepcji jej interesariuszy. Raport z badań*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010.
4. <http://polska.newsweek.pl/rok-akademicki-2013-2014-początek-studiów-newsweek-pl,artykuly,271112,1.html> (dostęp: 01.10.2014).
5. *Mały Rocznik Statystyczny 2014*, GUS, Warszawa 2014.
6. OECD Stat Extracts 2012, http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=LFS_SEXAGE_I_R (dostęp: 1.10.2014).
7. Pluta-Olearnik M. (red.), *Przedsiębiorcza uczelnia i jej relacje z otoczeniem*, Difin, Warszawa 2009.
8. *Szkoły wyższe i ich finanse w 2012 roku*, GUS, Warszawa 2013.

9. Thieme J., *Szkolnictwo wyższe. Wyzwania XXI wieku*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2009.
10. Vought van F., *Governmental Strategies and Innovation in Higher Education*, Jessica Kingsley Publishers, UK, London 1989, [za:] J. Thieme, *Szkolnictwo wyższe, Wyzwania XXI wieku*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2009.

The higher education services – models and development conditions

The problem of the article concerns the development of education services at a higher level. In the first part the author discusses the basic models of higher education institutions in the US and Europe, noting the role of the market, government and academic environment. In the second part the author analyses the influence of contemporary economic, market and society conditions on the model of education at a higher level in Poland at the turn of the 20th century. Considerations are conducted on the basis of national and foreign literature sources, available reports and statistical publications. The last part contains reflections on the future of the higher education sector in Poland.